

Inhoud

Voorwoord 13

Een huis uit 1740. Opzet en gebruiksaanwijzing 17

Portrettengalerij 22

Historische inleiding

- De vijand was niet gezien. De bezetting 27
Het ritme van de Duitse marcheerpas. Aanpassing en collaboratie 35
Van stippenkaart tot gatenkaart. De Jodenvervolging 41
Fietsenstallingen en kerkenraadskamers. Het verzet 51
Een muis zou er van de honger omkomen. De Hongerwinter 57
Efridee automobiel langs striet. De bevrijding 65
Nooit meer Auschwitz. Gedenken 69

Adressen per wijk 73

CENTRUM 1011-1018

- Nieuwmarkt en Lastage 1011 76
Alles op de Dam 99
Binnenstad 1012 102
Haarlemmerbuurt, Spaarndammerbuurt 1013-1014 134
Jordaan-Noord, Grachtengordel-West 1015 141
Jordaan-Zuid, Grachtengordel-Zuid 1016 149
Leidsestraat, Vijzelstraat, Utrechtsestraat 1017 164
Weesperbuurt, Plantage, Oostelijke Eilanden 1018 210
Joodse wijk, Joodse straat, Joodse gracht 243

NOORD 1021-1034

- Vogelbuurt, IJplein, Tuindorpen Nieuwendam en Buiksloot 1021-1025 248
Waterland 1026-1028 254
Buiksloterham, Volewijk 1031-1032 257
Tuindorp Oostzaan, Banne Buiksloot 1033-1034 267

WEST 1041-1058

Westelijk Havengebied 1041	273
Staatsliedenbuurt, Westerpark 1051	276
Frederik Hendrikbuurt, Kinkerbuurt 1052-1053	281
Overtooombuurt, Vondelbuurt 1054	289
Bos en Lommer 1055-1056	303
De Baarsjes 1056-1058	308

ZUID 1058-1079

Hoofddorppleinbuurt 1058-1059	320
Museumkwartier 1071	326
De Pijp 1072-1074	357
Schinkelbuurt, Willemspark 1075	370
Stadionbuurt 1076	386
<i>Een wapentransport</i>	394
Apollobuurt 1077	396
Rivierenbuurt 1078-1079	422
<i>Opstand op stand</i>	443

OOST 1019-1098

Oostelijk Havengebied 1019	448
Oosterparkbuurt, Transvaalbuurt, Weesperzijde 1091-1092	456
Dapperbuurt 1093	476
Indische buurt, Zeeburgereiland 1094-1095	483
Watergraafsmeer 1096-1098	488

Veranderde straatnamen	501
Legenda	502
Gebruikte afkortingen	503
Met dank aan	505
Bronnen	506
Literatuur	507
Fotoverantwoording	515
Register	517
Straatnamenregister	550



In de ogen van een individu, een familie of zelfs een dynastie lijken een stad, een straat of een huis zo onveranderlijk en ongevoelig voor de tijd en de wisselvalligheden van het menselijk leven, dat men de broosheid van ons bestaan en de onkwetsbaarheid van de steen met elkaar denkt te kunnen vergelijken en tegenover elkaar meent te kunnen stellen.

GEORGES PEREC,
HET LEVEN EEN GEBRUIKSAANWIJZING

(Vertaling Edu Borger)

In de straat waar ik nu woon, zat tijdens de oorlog een muzikant ondergedoken. Om in zijn onderhoud te voorzien gaf hij drumles. Geluid mocht de les niet maken; leraar en leerling sloegen in de lucht. Het onderduikadres van deze muzikant is niet in dit boek opgenomen; ik heb zijn naam en het huisnummer nog niet weten te achterhalen. Het verhaal zweeft nog. Veel andere verhalen heb ik wel kunnen verankeren; het wie, wat, wanneer en vooral waar. Toch heb ik me bij het maken van dit boek vergezeld gevoeld door deze stille muzikant. Het was soms of ik het trommelen tijdens mijn speurtochten kon horen.

Duitse troepen rijden over de Berlagebrug de stad binnen, 15 mei 1940. Foto Spaarnestad

Bianca Stigter
Amsterdam, juni 2019



Voorwoord

Een boek met alle Amsterdamse familieverhalen over de Tweede Wereldoorlog; dat bestaat niet, en dat is misschien maar goed ook. Deze *Atlas van een bezette stad* laat iets anders zien: het boek toont ons op indringende wijze de infrastructuur van een stad in oorlogstijd. Waar zaten de bezetters, onderduikers of het verzet en waar haalde elke gewone Amsterdammer de voedselbonnen? Waar vonden de talloze deportaties plaats? Welke mensen liepen door welke straten?

De *Atlas* vertelt de bekende en minder bekende, de grote en kleine oorlogsgeschiedenissen van de stad Amsterdam. Als je met dit boek – in het echt of in gedachten – door de Vondelstraat loopt, trekt vijf jaar bezetting aan je voorbij. In één enkele straat vinden we verhalen van onderduik en moord, verzet, honger en gewin.

Een ander voorbeeld: wat zie je als je nu midden op de Dam staat met dit boek? Het gebouw van de Industriële Grote Club, boven de diamantzaak. Walraven en zijn broer Gijs, de latere burgemeester van Amsterdam, organiseerden vanuit dit gebouw de grootste bankroof uit de geschiedenis van Nederland. Zij verwisselden miljoenen uit de kluis van De Nederlandsche Bank voor waardeloos papier. Het echte geld werd onder meer gebruikt door verzetsgroepen.

Ook op de Dam: vanaf het dak van de Bijenkorf wierp verzetsgroep De Vonk in het voorjaar van 1942 duizenden papieren Jodensterren omlaag: 'Jood en Niet-Jood: een in Strijd!' De proteststerren dwarrelden als een gele wolk de Dam over, langs de hoofdkwartieren van de bezetters. De Kriegsmarine zat waar nu de Rabobank zit, de SS in het gebouw van H&M. En juist hier, midden in de bezette stad, wist de conciërge van het Paleis op de Dam niet alleen de Duitsers buiten de deur te houden, maar ook een onderduiker, en bijzondere kunstwerken te verbergen.

Op het balkon boven de letters van de Rabobank stond op 7 mei 1945, twee dagen na de bevrijding van ons land, de mitrailleur waarmee tientallen feestende Amsterdammers werden doodgeschoten door achtergebleven Duitsers.

De vorige editie van dit boek, *Bezette stad* (2005), is een rijke bron geweest voor het stedelijke programma op 4 en 5 mei. De afgelopen jaren is een groot aantal van de kleine geschiedenissen weer tot leven gewekt: huidige bewoners vertelden het verhaal van hun huis. De oorlogsgeschiedenis van instituten als het Tropenmuseum en Artis werd verteld tijdens rondleidingen. In woonkamers, op zolders, in cafés en klaslokalen: de Open Joodse Huizen en Huizen van Verzet zijn intieme en kleinschalige bijeenkomsten waar herdacht en herinnerd wordt, meestal aan de hand van zeer persoonlijke verhalen. Ook veel Vrijheidsmaaltijden en rondleidingen begonnen bij een enkele zin uit dit boek.

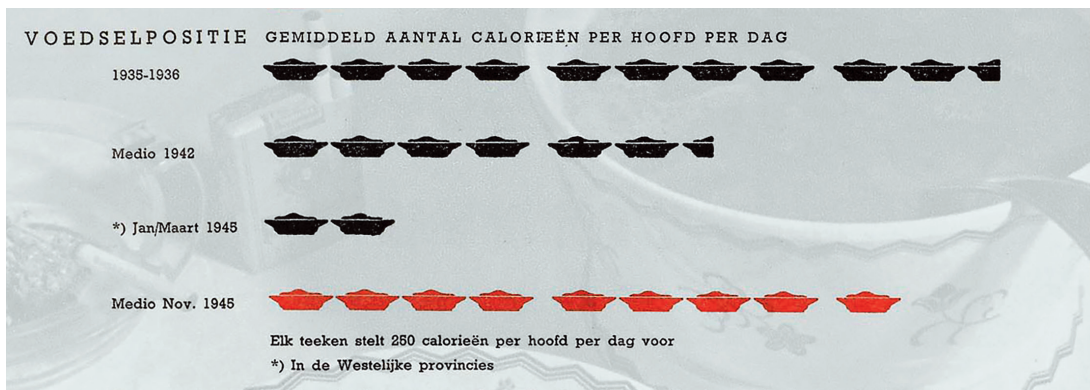
Het geheel van al de plekken in het boek – wijk voor wijk, straat voor straat – stelt ons in staat een beeld te vormen van Amsterdam in oorlogstijd. Daarmee is dit boek onze voordeur

Ortskommandantur, Museumplein 17. Foto gemaakt door Duitse militair.

naar alle verhalen: het nodigt ons uit om opnieuw te kijken, de drempel over te stappen, en met elkaar te spreken over de kleine en grote geschiedenissen van mensen die ons nog zo veel te zeggen hebben.

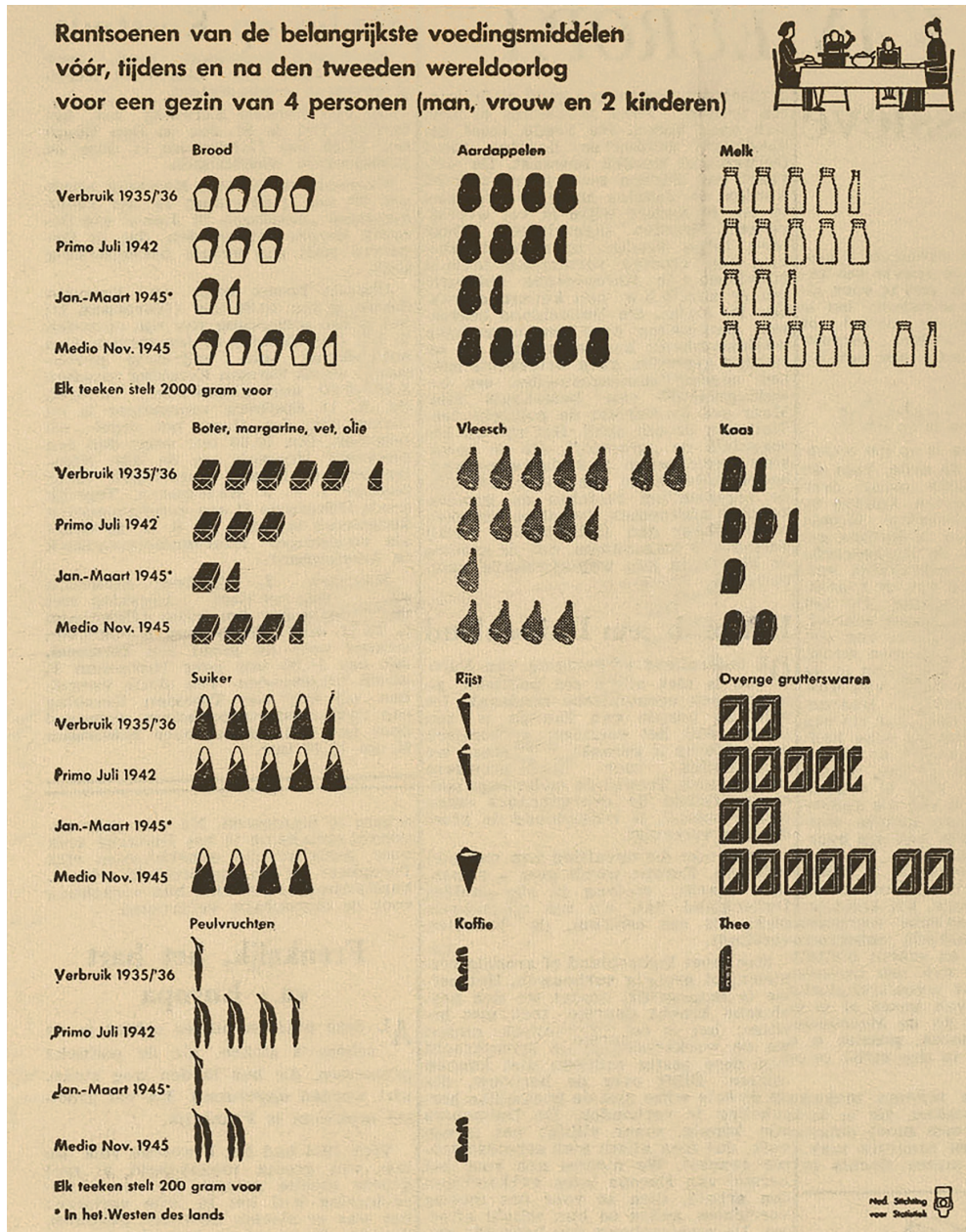
Job Cohen

voorzitter Comité 4 en 5 mei Amsterdam



Grafieken van Gerd Arntz, 1946.

Arntz was een Duitse grafisch ontwerper die in 1934 naar Nederland vluchtte. In 1942 werd hij opgeroepen voor het Duitse leger. In 1946 verschenen zijn grafieken in twee publicaties van de overheidsvoorlichtingsdienst, Hoe Nederland de vrede wint en Een half jaar vrijheid. 180 dagen opbouw na 1800 dagen afbraak.





Een huis uit 1740

Opzet en gebruiksaanwijzing

Op 15 mei 1940 trekken Duitse troepen over de Berlagebrug Amsterdam binnen. De stad wordt bezet. Pantserwagens in de Raadhuisstraat, helmen op de Dam. Ze rijden naar het stadhuis. Daar staat een man klaar met een grote plattegrond om de troepen wegwijs te maken in de stad. Nog steeds zijn een paar plekken in Amsterdam voorgoed met de oorlog verbonden, zoals de Hollandse Schouwburg en het Achterhuis. Elders is de oorlog onzichtbaar geworden. Hier en daar staat een monument, is er een straatnaam of een ander overblijfsel dat aan de bezetting herinnert, zoals een groot wit nummer, op de muur gekalkt om tijdens de verduistering een huis te kunnen vinden.

De meeste adressen uit de oorlog zijn in de geschiedenisboeken verdwenen of in vergetelheid geraakt. Ze worden in dit boek opgerakeld om een indruk te geven van de extremen van het leven in Amsterdam in die vijf jaar van bezetting, vervolging, collaboratie en verzet. Waar zetelden de Duitse instanties, waar moesten Joden de gele sterren kopen? Waar werd *Het Parool* gedrukt? Waar meldden mannen zich aan voor de Waffen-SS? Waar waren de gaarkeukens?

Anders dan Rotterdam of Arnhem is Amsterdam de oorlog uiterlijk betrekkelijk onveranderd doorgekomen. De stad werd slechts een paar keer gebombardeerd. Er is in die vijf jaren evenmin veel gebouwd. Maar van de infrastructuur was in mei 1945 nauwelijks iets over. Er was geen gas, geen licht, geen voedsel. Kinderen liepen op blote voeten door de Van Baerlestraat. In een schuil-synagoge op de Nieuwe Keizersgracht werden nog diensten gehouden. Bijna een tiende van de bevolking had zich moeten verstoppen of was weggevoerd en vermoord.

Misschien is dat juist wel het verbluffende: het decor stond er al en staat er nog. Het Achterhuis aan de Prinsengracht werd gebouwd in 1740. In de villa op het Museumplein waar nu het Amerikaanse consulaat is gevestigd, zat voor de oorlog het Duitse consulaat en tijdens de bezetting de Ortskommandantur. Wat heeft zich in al die grachtenpanden uit de achttiende, die herenhuisen uit de negentiende, die eerste flats uit de twintigste eeuw afgespeeld in de jaren 1940-1945?

In *Atlas van een bezette stad* zijn bekende en onbekende adressen uit de oorlog te vinden. Het Oosterpark was in die jaren een parkeerplaats voor het Duitse leger, op de Keizersgracht werden persoonsbewijzen vervalst, vanaf het Cornelis Troostplein nam de Nederlandse politie deel aan razzia's, op de Oudeschans gaf de Joodse Raad kampartikelen uit, op het Rokin was de tentoonstelling *Wansmaak en gezonde kunst* te zien, in de buurt van de Rietlanden werd een jongetje doodgeschoten dat kooltjes zocht, op de Levantkade werden NSB'ers opgesloten, op het Centraal Station werden Joden die terugkeerden uit de kampen ondervraagd.

Dit boek gaat niet over sporen van de oorlog. De adressen zijn niet uitgezocht op hun zichtbaarheid in hedendaags Amsterdam. Er staan ook gebouwen in die er nu niet meer zijn, zoals het Ge-

Voor het stadhuis op de Oudezijds Voorburgwal biedt een ambtenaar een plattegrond van Amsterdam aan aan de Duitse commandant Major Brückner, 15 mei 1940. Foto Stapf Bilderdienst.